

4. Chłopstwo

63 W XIV i pierwszej połowie XV w. na wsi dominowała gospodarka czynszowa. W tym czasie dokonano też największej liczby lokacji. Ludność wiejska w omawianym okresie cieszyła się jeszcze znacznymi swobodami, jakkolwiek zaczęto już ograniczać warunki opuszczenia przez chłopów pana feudalnego. Zgodnie ze statutami *Kazimierza Wielkiego* chłop na prawie niemieckim, aby odejść, musiał zapłacić czynsz za wykorzystane lata wolnizny oraz znaleźć na swoje miejsce następcę, zaś na prawie polskim musiał wolniznę odpracować i zapłacić jednorazowe odszkodowanie (wstanne), poza tym odejście mogło nastąpić po: zakończeniu prac jesiennych, uiszczeniu opłat, zasianiu pola ozimną i pozostawieniu zagrody w należyтым stanie, przy czym przepisy dotyczące prawa wychodu chłopca w każdej ziemi różniły się co do szczegółów. Ograniczenie wychodu spowodowało z czasem zbiegostwo chłopów. Sprawę tę poruszały m.in. lauda sejmikowe i statut warcki (1423), wreszcie uregulowały przywileje nieszawskie (1454), wprowadzając obowiązek wydania zbiega i zapłacenia odpowiedniej grzywny.

W XV w. zmieniła się też sytuacja sołtysów. Walka sołtysów z panami feudalnymi, którym łany sołtysie utrudniały rozwój własnego folwarku, zakończyła się ostatecznie porażką sołtysów. W efekcie statut warcki zezwolił właścicielom dóbr na wykup majątku i urzędu „nieużytecznego i buntowniczego sołtysa”, co umożliwiło ich usuwanie.

III. Ustrój polityczny

1. Władza królewska

64 Do 1370 r. Polską rządili *Piastowie*, jako **dynastia dziedziczna**. Po ich wymarcu tron stał się **elekcyjny**. Po śmierci *Kazimierza Wielkiego* przeszedł na jego siostrzeńca *Ludwika Węgierskiego*, a po nim na córkę *Jadwigę*. Zasiadali oni na nim jako spadkobiercy *Piastów*, ale już za zgodą stanów i w zamian za przywileje. W 1386 r. królem obrano, jako męża *Jadwigi*, *Władysława Jagiellę*. Była to już elekcja osoby, a nie dynastii. Pod koniec życia *Jagiello*, również w zamian za przywileje, otrzymał przyrzeczenie objęcia tronu przez jego synów. Odtąd, aż do 1572 r., elekcja królów odbywała się w **obrębie dynastii Jagiellonów**. Osobę kandydata na króla ustalała rada królewska, która przedstawiała ją do zatwierdzenia zjazdowi elekcyjnemu. Po elekcji następowała koronacja, której dokonywał prymas. Uroczystość kończyło złożenie przez króla przysięgi państwowej, potwierdzającej prawa i przywileje stanów oraz zobowiązującej go do odzyskania utraconych ziem. Od koronacji *Władysława Warneńczyka* czyniono to w odrębnym dokumencie.

Zakres władzy królewskiej nadal był bardzo szeroki, mimo ograniczeń zawartych w przywilejach stanowych. Król posiadał największy wpływ na zarząd państwa. Należało tutaj do niego zwierzchnictwo nad administracją i mianowanie urzędników dworskich, ziemskich oraz starostów. Ograniczeniem w swobodzie nominacji urzędników ziemskich był obowiązek zasięgnięcia opinii rady szlachty danej ziemi oraz dokonanie jej wyłącznie spośród szlachty posesjonatów. Pozycję króla osłabiała ponadto zasada dożywotności wszystkich urzędów (poza starostą). Silna była też władza sądowa monarchy, który będąc najwyższym sędzią i źródłem sprawiedliwości, mógł ewokować każdą sprawę przed swój sąd i wpływać na obsadę innych sądów. W dziedzinie wojskowości do monarchy należało naczelne dowództwo wojskowe i kierowanie polityką zagraniczną. Dziedziną najbardziej ograniczoną było ustawodawstwo królewskie. Pozycję króla utrwalało ponadto posiadanie przez niego ogromnych posiadłości ziemskich, zwanych królewszczyznami.

Organem doradczym monarchy była nadal **rada królewska**. Stanowili ją 65 najwyżsi dygnitarze centralni i ziemscy oraz arcybiskupi i biskupi katolicy. Król mógł rozszerzyć jej skład o inne osoby. Kompetencje rady nie były formalnie określone. Miała jednakże istotny wpływ na politykę zagraniczną i wewnętrzną oraz monetarną. Jej członkowie stanowili też skład sądu królewskiego. Reprezentowała również stany w zakresie ochrony ich praw i przywilejów. Zwano też ją radą komorną lub senatem dworskim.

2. Urzędy centralne

Urzędy centralne dzieliły się na **koronne** i **nadworne**, przy czym nie istniało 66 ścisłe rozgraniczenie ich zakresu władzy. Obejmowały one: kanclerza i podkanclerzego, podskarbieh – koronnego i nadwornego, oraz marszałków – wielkiego koronnego i nadwornego. Wyłoniły się z urzędów dzielnicy krakowskiej.

Urzędy **kanclerza** i **podkanclerzego** wyodrębniły się najwcześniej jako ogólnopaństwowe. Sprawowały je z reguły osoby duchowne. Obydwaj kierowali pracą kancelarii królewskiej, która od panowania *Władysława Jagiełły* stała się centralnym organem administracji państwowej. Do ich kompetencji należały sporządzanie aktów państwowych, prowadzenie korespondencji dyplomatycznej i wydawanie przywilejów. Kanclerz używał dużej pieczęci państwowej, a podkanclerzy mniejszej, przy czym ich moc prawna była jednakowa.

Podskarbi koronny zarządzał skarbem państwowym, sprawował pieczęć nad skarbem królewskim, nadzorował mennicę, przyjmował wpłaty i dokonywał wypłat ze skarbu oraz nadzorował archiwum państwowe, zaś **podskarbi nadworny**, którego urząd wyłonił się w XV w., prowadził wszelką rachunkowość państwa.

Urząd **marszałka dworu**, zwanego później wielkim koronnym, powstał w 1358 r. Wywodził się ze Śląska. Należało do niego zarządzanie dworem królewskim, sądownictwo nad dworzanami, ustalanie cen żywności w miejscu pobytu króla i pełnienie funkcji mistrza ceremonii. Na początku XV w. utworzono urząd jego zastępcy – **marszałka nadwornego**.

3. Urzędy lokalne

67 Polska dzieliła się na równorzędne jednostki terytorialne: **województwa i ziemie**. **Województwami** były te dawne dzielnice, które utrzymały pełną hierarchię urzędników, łącznie z wojewodami. Pozostałe dzielnice tworzyły ziemie. Województwa dzieliły się na kasztelanie, które utrzymały się do połowy XV w. W ich miejsce wprowadzono podział na powiaty, które najpierw były okręgami skarbowymi i sądowymi, a później administracyjnymi. Podział administracyjny Polski w okresie monarchii stanowej przedstawiał się następująco: Małopolska – województwa: krakowskie i sandomierskie, Wielkopolska (w szerokim znaczeniu) – województwa: poznańskie, kaliskie, łęczyckie, sieradzkie, brzesko-kujawskie i inowrocławskie, oraz ziemie: wschowska, nakielska, wieluńska i dobrzyńska, Ruś – województwa: ruskie (obejmowało ziemie: lwowską, halicką, przemyską i sanocką) i podolskie.

68 Zarząd terytorialny należał do urzędników lokalnych, którzy dzielili się na **ziemskich i królewskich**. **Urzędy ziemskie dzieliły się z kolei na dygnitarские i niższe**. Urzędnikami dygnitarskimi byli: wojewodowie, kasztelanowie, podkomorzowie i sędziowie ziemscy. Przy ich obsadzie król zobowiązany był zasięgać opinii możnych danej ziemi (1386), a od przywilejów nieszawskich (1454) ustaliła się zasada, że monarcha mianował jednego z przedstawionych mu czterech kandydatów, wybranych na sejmiku, na każde opróżnione stanowisko sędowe. Dygnitarze ziemscy musieli też być posesjonatami danej ziemi (1384). Ich mianowanie miało charakter dożywotni.

Wojewodowie stali na czele hierarchii urzędników ziemskich. Do ich kompetencji należało: przewodniczenie radzie panów województwa i sejmikowi elekcyjnemu, uczestnictwo w wiecu sądowym, powoływanie woźnych sądowych i sprawowanie nad nimi sądownictwa, jurysdykcja nad ludnością żydowską, nadzór nad miastami, ustalanie cenników na towary rzemieślnicze (taksy), a w Wielkopolsce – dodatkowo – udzielanie azylu osobom zagrożonym sądami królewskimi.

Kasztelanowie utracili w okresie monarchii stanowej większość swoich kompetencji administracyjnych, skarbowych i sądowych, a ich wysoka pozycja wynikała jedynie z prawa zasiadania w radzie królewskiej. Pozostawiono im doprowadzanie oddziałów pospolitego ruszenia do wojewody.

Podkomorzowie i sędziowie ziemscy wykonywali zadania sądowe. Większość niższych urzędów ziemskich nabrała charakteru honorowego (stolnik, podstoli, cześnik, podczaszy, łowczy, miecznik). Chorąży i wojski nadal pełnili funkcje wojskowe, a podsędek, pisarz ziemski i woźny sądowy – sądowe.

Urzędnikami królewskimi byli **starostowie i burgrabiowie**. Wyróżniamy starostów generalnych (Wielkopolska, Ruś, Podole), ziemskich (poszczególne ziemie) i grodzkich (burgrabiowie). Urząd ten mogli pełnić od 1374 r. wyłącznie Polacy, urodzeni w Koronie, ale niekoniecznie posesjonaci w danym starostwie. Mianowani byli przez króla, którego byli namiestnikami, stąd nazywano ich ramieniem królewskim. Starostowie wykonywali w imieniu monarchy na podległym sobie obszarze wszystkie funkcje władcze, z wyjątkiem wydawania przywilejów. Z końcem XIV w. utracili jednak prawo zwoływania i dowodzenia pospolitym ruszeniem. Urząd był objęty specjalnym mirem (ochrona majestatu).

Stała obecność króla w Małopolsce spowodowała konieczność utworzenia tam odrębnego zarządu. Podzielono go między urzędy justycjariusza-oprawcy (sądownictwo karne), wielkorządcy (zarząd gospodarczy królewszczyzn) i burgrabiów (zarząd zamków). Starosta krakowski, zwany generalnym, posiadał głównie kompetencje sądowe.

W okresie monarchii stanowej pojawiły się pierwsze ograniczenia w sprawowaniu urzędów. Już *Władysław Jagiello* zobowiązał się powstrzymać od przyrzekania pierwszeństwa osobie do urzędu w razie jego opróżnienia, **tzw. ekspektatyw**. Natomiast przywilej czerwiński (1422) wprowadził **zakaz łączenia niektórych urzędów** (*incompatibilitas*). W rezultacie nie wolno było kumulować dwóch urzędów, zwłaszcza starostwa z urzędami sędziego ziemskiego, wojewody i kasztelana (Wielkopolska). 69

4. Kształtowanie się reprezentacji stanowej

Po zjednoczeniu państwa polskiego z dawnych wieców dzielnicowych rozwinęły się **zjazdy ogólnopaństwowe**, zwoływane już przez *Władysława Łokietka* i *Kazimierza Wielkiego*, nazywane, począwszy od *Ludwika Węgierskiego*, sejmami walnymi. Uczestniczyli w nich: król, dostojnicy państwowi i duchowni, przedstawiciele szlachty oraz początkowo reprezentanci miast królewskich. Z czasem władcy z nich rezygnowali, zwołując w ich miejsce **zjazdy prowincjonalne**, odrębne dla Małopolski i Wielkopolski razem z Kujawami. Wynikało to zarówno z polityki rządów osobistych poszczególnych monarchów (zwłaszcza *Kazimierza Wielkiego*), jak i z powodów utrzymywania się znacznych różnic między prowincjami. 70

Zakres kompetencji zjazdów ukształtował się w drodze praktyki. Na zjazdach ogólnopaństwowych dokonywano elekcji królów, uchwalano statuty i od-

działywano na monarchę celem wydania przywilejów. Zjazdy prowincjonalne zajmowały się głównie ustawodawstwem. Na sejmy walne w XV w. zaczęła też przybywać szlachta. Nie odgrywała tam jednak znaczącej roli, gdyż były one zdominowane przez radę panów. Z czasem wykształcił się więc zwyczaj wysyłania przez szlachtę jedynie posłów, wybieranych na sejmikach ziemskich. Ostatecznie sejm walny w pierwszej połowie XV w. tworzyły trzy grupy: dostojnicy tworzący radę królewską (późniejszy senat), urzędnicy ziemscy oraz szlachta, a także przedstawiciele rad miejskich i kapituł katedralnych, przy czym miasta i kapituły swojej pozycji nie utrwaliły. Zbierał się on przeważnie raz w roku, zazwyczaj w Piotrkowie.

Sejmiki genetycznie wywodziły się z wiecu dzielnicowego, który po zjednoczeniu państwa podzielił się na sąd wiecowy i radę panów ziemi. Wzrost znaczenia szlachty zmuszał dostojników ziemskich do coraz częstszego odwoływania się do ogółu stanu szlacheckiego. W rezultacie tego ukształtował się **sejmik ziemski**, będący dobrowolnym zgromadzeniem szlachty ziemi, województwa lub prowincji. Obradom sejmików przewodniczył starosta (Wielkopolska) lub wojewoda (Małopolska). Wzrost ich znaczenia nastąpił po przywilejach nieszawskich (1454). Zakres kompetencji sejmików ziemskich był znaczny, o czym później.

W rezultacie do końca XV w. utrzymywała się alternatywność zwoływania: sejmów walnych, sejmików prowincjonalnych i sejmików ziemskich.

IV. Inne ziemie

1. Wielkie Księstwo Litewskie. Unie polsko-litewskie

71 Na początku XIII w. organizacja plemienna na Litwie zaczęła się przekształcać w związek plemienny. Na jego czele stanęła grupa pięciu „starszych książąt”. Kolejnych szesnastu tworzyło grupę „książąt” młodszych. Reprezentowali oni poszczególne plemiona litewskie. Spośród nich, w połowie XIII w., pełnię władzy przejął *Mendog*. W 1251 r. przyjął on chrzest, zresztą nietrwale, a w 1253 r. koronował się na króla. Jego państwo obejmujące początkowo Żmudź i Aukstotę (Litwę właściwą) zostało z czasem powiększone o kilka granicznych księstw ruskich. Po śmierci *Mendoga* (1263) za jego następców państwo przeżywało kryzys. Świetność przywrócił mu *Gedymin* (1315–1341), który zagarniając ogromne obszary Rusi, uzyskał wielkomocarstwową pozycję w Europie środkowo-wschodniej. Program ten kontynuowali jego synowie *Olgierd* i *Kiejstut*. Syn *Olgiarda*, *Władysław Jagiello*, pokonawszy *Kiejstuta*, przejął pełnię władzy, otwierając jednocześnie przed Litwą nowy okres w historii.

W XIII–XIV w. społeczeństwo litewskie dzieliło się na: bojarstwo, na czele z książętami, mieszczaństwo, chłopstwo i czeladź niewolną. Bojarzy odby-

wali na własny koszt służbę wojskową, w związku z tym nie ponosili ciężarów prawa książęcego. Chłopi do XIV w. pozostawali wolni. Ponosili jednakże szereg ciężarów państwowych, przez co dzielono ich na danników i służebników. Mieszczanstwo zaczęło się dopiero kształtować. Czeladź niewolną stanowili głównie jeńcy wojenni.

Od czasów *Mendoga* Litwa była państwem patrymonialnym, własnością wielkiego księcia. Władza wielkoksiążęca była dziedziczna, najpierw w rodzie *Mendoga*, a później *Gedymina*. Obejmował ją ten z synów, którego ojciec uznał za najodpowiedniejszego. Na tronie mogli też zasiąść synowie adoptowani, a z braku synów bracia księcia.

Zakres władzy wielkiego księcia zależał od kategorii terytorium. Na obszarach podlegających mu bezpośrednio była jednak nieograniczona. Natomiast na terenach dzierzonych przez podległych mu książąt zastrzegał sobie jedynie obsadę własną załogą grodów.

W XIII/XIV w. ośrodkiem zarządu państwa był dwór wielkoksiążęcy. Stałe urzędy nie istniały, z wyjątkiem wójta, który był urzędnikiem do zadań specjalnych. W pozostałych przypadkach aktualne sprawy przydzielano konkretnym osobom, które je miały bezzwłocznie wykonać. Podobnie było w dzielnicach podległych księciu bezpośrednio. Z czasem, w miarę zmniejszania się liczby książąt, wielki książę zaczął z ich dzielnic tworzyć okręgi, zarządzane przez namiestników (starostów). Te z kolei dzieliły się na włości na czele z ciwunami. Włość składała się z kilku przystawnictw zarządzanych przez przystawów i ich zastępców poprystawów, którzy mieli do pomocy dziesiętników.

Inaczej wyglądała sytuacja w księstwach udzielnych, rządzonych przez potomków *Rurykowiczów* lub dawnych książąt litewskich. Tutaj, poza ogólnymi obowiązkami wobec wielkiego księcia, sprawowali oni władzę nieograniczoną.

Zmiany w organizacji Litwy nastąpiły za panowania *Witolda*, stanowiąc konsekwencję zarówno związku z Polską, jak i przyjęcia chrześcijaństwa. Od unii wileńsko-radomskiej (1401) tytuł najwyższego księcia nosił *Jagiello* jako król Polski (*supremus*), zaś *Witold* był jedynie księciem wielkim (*magnus*), jakkolwiek władzę sprawował samodzielnie, będąc ograniczony jedynie w dziedzinie polityki zagranicznej. Dwoistość ta trwała do 1440 r. Później wykształciła się zasada elekcyjności wielkiego księcia, ograniczona do rodu *Gedymina*.

Za władztwa *Witolda* zaczęto też tworzyć pierwsze urzędy centralne. Najstarszym był urząd kanclerza. Równoległe utworzono urząd marszałka ziemskiego, zwanego później wielkim. Jego zastępcą był marszałek nadworny, wywodzący się z dużej grupy marszałków hospodarskich. Za panowania *Kazimierza Jagiellończyka* ustanowiono skarbnego, zwanego później podskarbisem ziemskim (królewskim), a następnie podskarbiego nadwornego. Pod koniec XV w. wykształcił się urząd hetmana wielkiego, a od 1521 r. hetmana polnego.

Pod koniec XIV w. powstała rada wielkooksiążęca. W 1440 r. wyłoniła się z niej Rada Tajna (Ścisła). Składała się z 8 osób (niekiedy godności były kumulowane). Jej kompetencje określono w 1492 r. Do jej uprawnień należało m.in.: nadawanie urzędów, rozporządzanie dochodami, wysyłanie poselstw zagranicznych itd.

Z rady wielkooksiążęcej, pod koniec XV w., wyłonił się Sejm litewski. Składał się on z zaproszonych imiennie: członków rady, książąt, znacniejszych bojarów i urzędników terytorialnych oraz po dwóch bojarów z każdego powiatu, dobranych przez wojewodów.

Po unii w Krewie z rodzimych urzędów terytorialnych zachowali się namiestnicy (starostowie) i ciwunowie (starostowie niesądowi). Z czasem stracili oni na znaczeniu w stosunku do wojewodów i kasztelanów, które to urzędy utworzono po 1413 r. Do wyższych urzędów ziemskich zaliczano też chorążych (wojsko) i horodniczych (obronność).

2. Śląsk (do 1526 r.)

72 W okresie średniowiecza w dziejach ustroju Śląska możemy wymienić okresy: słowiański, polski, śląski i czeski. Dwa pierwsze omówione zostały przy okazji tworzenia się i rozwoju państwowości polskiej.

Od 1138 r. państwo polskich *Piastów* ulegało systematycznemu rozkładowi. Śląsk, jako dzielnica dziedziczna, wraz z ziemią lubuską, przypadł najstarszemu synowi *Bolesława Krzywoustego* – *Władysławowi*. Po jego wygnaniu (1146) dzielnicę zagarnął *Bolesław Kędzierzawy*, który w 1163 r. zwrócił ją trzem synom *Władysława*: *Bolesławowi* – Wrocław, *Mieszkowi* – Opole, *Konradowi* – Głogów, po którego śmierci ziemię tę przejął *Władysław*, utrwalając podział Śląska na dwa główne obszary – Księstwo Wrocławskie i Księstwo Opolskie. W ich ramach, wskutek dziedziczenia, następowały dalsze podziały. W rezultacie tego procesu na początku XIV w. istniało już na Śląsku 20 udzielnych księstw (11 na Dolnym Śląsku i 9 na Górnym). Formalnie, do 1227 r., łączyła je z państwem piastowskim zasada pryncypatu.

Pod koniec XIII w., zwłaszcza po śmierci *Henryka IV Probusa* (1290), południowi książęta śląscy zaczęli ciążyć ku *Przemysłodom*, którym składali indywidualne hołdy lenne. Tendencję tę utrwalił *Jan Luksemburski*, hołdując w 1327 r. większości śląskich księstw południowych, a w 1329 r. północnych. Sam Wrocław uczynił to w 1335 r. Ostatecznie, na drugim zjeździe w Wyszehradzie, *Kazimierz Wielki* zrzekł się praw Korony do księstw zhołdowanych przez Czechy. Przy Koronie pozostały jedynie księstwo świdnicko-jaworskie i biskupstwo nysko-otmuchowskie. Ostatecznie w 1348 r. *Karol Luksemburski* inkorporował do Czech wszystkie księstwa śląskie, co potwierdził *Kazimierz Wielki* w zamian za przejście zwierzchnictwa nad Mazowszem.

Ustrój społeczny Śląska ukształtował się w okresie piastowskim. W XIII w. zaczął on wykazywać pewne różnice. Dotyczyły one zwłaszcza rycerstwa, wśród którego rozwinął się ustrój lenny. W tym samym okresie rozpoczął się również proces lokacji wsi i miast na prawie niemieckim, który z czasem ogarnął resztę ziem polskich.

Ustrój polityczny Śląska ewoluował wraz z zanikiem centralnej władzy princepsa. W rezultacie tego procesu książęta śląscy zaczęli przejmować w swych dzielnicach uprawnienia władcy zwierzchniego. Funkcje tego wykonywali, jak w okresie piastowskim, w porozumieniu z wiecem i radą urzędniczą.

Najważniejszym urzędnikiem był komornik. W połowie XIII w. pojawił się urząd kanclerza, który w podległej sobie kancelarii zatrudniał notariuszy i kapelanów. Pod koniec XIII w. utworzono urząd marszałka, zarządzającego stajnią królewską. Z początkiem XIV w., pod wpływem Czech, pojawił się urząd starosty. Na stałe wprowadzono go we Wrocławiu w 1337 r. Przy starości istniała odrębna kancelaria z kanclerzem na czele.

Zarząd lokalny Śląska opierał się na systemie kasztelanii. W XIII w. było ich ok. 60. Na ich czele stał kasztelan, nazywany też burgrabią. W funkcjach sądowych kasztelana zastępował sędzia grodzki, a w wojskowych trybun wojskowy.

W okresie czeskim (1335–1526) na Śląsku doszło do kolejnych zmian ustrojowych. Przede wszystkim dał się zauważyć podział księstw śląskich na udzielne (wobec Czech będące lennami) oraz bezpośrednio podległe królowi czeskiemu. Pierwsze dotknął proces depiastyzacji i dalsze podziały. W rezultacie władza książęca zaczęła w nich służyć samemu królowi, który wzmacniał pozycję starosty, wprowadzanego w miejsce usuniętych książąt piastowskich. W XIV w. upowszechniły się też zgromadzenia stanów szlacheckiego i miejskiego, mające na celu zapewnienie bezpieczeństwa publicznego. Pod koniec wieku wsparły je związki książąt. Szczególne ich nasilenie nastąpiło za panowania *Macieja Korwina*, kiedy to Śląsk tworzył polityczną całość. Dały one początek ogólnośląskiemu zgromadzeniu stanowemu (sejmowi), któremu podporządkowane zostały stanowe zgromadzenia księstw (sejmiki). W 1474 r. utworzono również ogólnośląski urząd nadstarosty. Po śmierci *Macieja Korwina* nastąpił schyłek silnej władzy centralnej. Przejawem tego było tworzenie się tzw. wolnych państw, będących latyfundiami wyłączonymi spod zwierzchniej władzy książęcej. Od 1498 r. księstwa i „wolne miasta” składały hołd lenny już we Wrocławiu, a nie w Pradze.

3. Pomorze Zachodnie (do 1478 r.)

Rozwój państwa zachodniopomorskiego w średniowieczu możemy podzielić na trzy etapy: kształtowanie się feudalnych republik miejskich (do 1121/1122), monarchię wczesnofeudalną (1121–1278) oraz rozdrobnienie feudalne (1278–1478).

Ekspansja polska w kierunku Pomorza Zachodniego rozpoczęła się za panowania *Mieszka I*, a jego opanowanie nastąpiło w 972 r. Odpadło ono od Polski za panowania *Bolesława Chrobrego*. Władztwo piastowskie przywrócił *Bolesław Krzywousty*, zmuszając w latach 1121/1122 *Warcysława I* do uznania polskiego zwierzchnictwa lennego. W 1135 r. z ziem zaodrzańskich i Rugii musiał wszakże *Bolesław Krzywousty* złożyć hołd lenny cesarzowi *Lotarowi III*. Ostatecznie Pomorze Zachodnie przestało być lennem polskim w 1181 r., stając się kolejno lennem cesarskim (do 1185 r.), duńskim (do 1231 r.), brandenburskim (do 1348 r.). Od 1348 r. Pomorze Zachodnie stało się bezpośrednim lennem Rzeszy.

Ustrój polityczny Pomorza Zachodniego do XII w. jest mało znany. W wykazach plemion pomorskich kronikarzy niemieckich wymienia się jedynie plemiona Pырzyczan i Wolinian, na których terytorium miało się znajdować ok. 70 grodów. Nazwy innych plemion pozostają nieznane.

Proces scalania plemion pomorskich rozpoczął się w X w. Tworzenie się organizacji wieloplemiennej napotkało jednak na opór potężnych osad miejskich, zwanych republikami miejskimi. Najpierw były to Wolin i Szczecin, a następnie Kołobrzeg i Wołogoszcz. Władza w nich należała do wiewu ogółu ludności oraz rady możnych. Ustanowienie administracji polskiej spowodowało wszakże zniszczenie wielu drobnych ośrodków władzy lokalnej, których miejsce zajęły grody reprezentujące władzę centralną. Dało to powód do wytworzenia się za panowania *Warcysława I* zrębów państwa wczesnofeudalnego. Od niego też ustaliła się zasada dziedziczności tronu w linii męskiej, co w przypadku kilku uprawnionych powodowało podział terytorium państwa lub rządy wspólne (np. 1156–1180, 1216–1264). Z czasem utrwaliło to podział Pomorza na dwa główne księstwa: dymińskie (część zachodnia) i szczecińskie. W 1264 r., po śmierci *Warcysława III*, *Barnim I* połączył oba terytoria, ale w 1295 r. państwo zachodniopomorskie uległo ponownemu rozpadowi na księstwa szczecińskie i wołogoskie, które z czasem podlegały dalszym podziałom. W 1464 r. oba księstwa ponownie się połączyły w osobie *Warcysława X*. Rządy jego następcy *Bogusława X* (1478–1523) otworzyły nowy okres w dziejach ustroju Pomorza Zachodniego.

W ustroju społecznym proces kształtowania się odrębnego stanu rycerskiego zakończył się w drugiej połowie XIII w. Powszechnie stało się wtedy dzierżenie wśród niego ziemi na prawie lennym. Na pograniczu styku rycerstwa i chłopstwa znajdowała się drobna szlachta słowiańska. Rozwój gospodarki i handlu doprowadził też do znacznego wzrostu potęgi miast lokowanych głównie na prawie lubeckim.

Do 1122 r. aparat państwowy opierał się na wzorcach polskich. Władza należała do księcia, współrządzającego z drużyną. W najważniejszych sprawach

państwowych doradzał mu wiec. Od *Warcisława I* pojawiła się grupa urzędników nadwornych: komornik, trybun, stolnik, cześnik i tzw. *pristallus*. Urzędnikami lokalnymi byli kasztelanowie, stojący na czele okręgów grodowych.

W XIII w. dawna hierarchia urzędnicza została zastąpiona nową, wzorowaną na niemieckiej. Najwyższe stanowisko posiadał w niej marszałek (wojsko i skarb). Zaraz po nim występował kanclerz, a następnie niżsi urzędnicy. W latach 1230–1250 likwidacji uległ system kasztelanii. Ich miejsce zajęły landwójtostwa z landwójtami na czele. Sprawowali oni funkcje: sądowe, administracyjne, skarbowe i wojskowe. Ich zastępcami byli podwójci i bedele.

W XIV w. nastąpił rozkład władzy książęcej. Zakres jej uprawnień został ograniczony, a aparat administracyjny zredukowany. Kompetencje książęce zaczęła stopniowo przejmować reprezentacja stanowa, występująca w formie sejmiku (landtagu). Pojawił się on u schyłku XIII w., początkowo obejmując przedstawicieli rycerstwa i miast, a następnie duchowieństwa (od 1415 r.). Do kompetencji stanów należały sprawy: wojny i pokoju, podziału księstw, uchwalania podatków, obsadzania urzędów, nadzoru nad sądownictwem itd. Na początku XV w. stany jako swoją reprezentację wyłoniły Radę, początkowo o składzie zmiennym, a od schyłku stulecia stałym (Rada Krajowa). Dla obrony interesów stanów powoływano też doraźnie konfederacje miejskie i rycerskie. Wyłonił się z nich w 1421 r. sąd suchedniowy (8 rycerzy i 8 rajców 4 miast), rozpoznający sprawy o naruszenie pokoju publicznego.

4. Prusy. Państwo zakonne

Lud Prusów zamieszkiwał między Wisłą a Niemnem. W sumie było to 74 10 wielkich jednostek polityczno-wojskowych. Każda z nich zasiedlona była przez inne plemię. Dzieliły się one na ziemie (ponad 20), a te na „małe ziemie”. Najniższą jednostką podziału terytorialnego była wieś (pulka). Społeczeństwo podzielone było na trzy grupy: możnych, wolnych chłopów i niewolników. Znaczniejsi możni sprawowali funkcje naczelników, rezydując w grodach. Na czele plemion stali „królowie”.

Pogranicze polsko (pomorskie i mazowieckie) – pruskie już od XII w. było niespokojne. Od początku XIII w., wraz z podjęciem cysterskiej misji chrześcijańskiej, sytuacja jeszcze bardziej się zaostrzyła. Ostatecznie księżęta mazowiecy zagrożeni agresją pruską zdecydowali się do ochrony pogranicza użyć zakonów rycerskich. Najpierw byli to dobrzyńcy i kalatrawensi, a następnie Krzyżacy.

Status zakonu rycerskiego uzyskali Krzyżacy w 1198 r., występując pod nazwą Zakonu Szpitala Najświętszej Marii Panny Domu Niemieckiego w Jerozolimie. Po opuszczeniu Ziemi Świętej próbowali bezskutecznie osiedlić się w węgierskiej ziemi Bors, skąd usunął ich w 1225 r. *Andrzej II*.

W 1226 r. Krzyżacy rozpoczęli rokowania z księciem *Konradem Mazowieckim*, który obiecał im oddać ziemię chełmińską, co uczynił w 1228 r., wszakże bez przeniesienia praw zwierzchnich. Równoległe cesarz *Fryderyk II* potwierdził darowiznę *Konrada* oraz przyznał zakonowi na własność wszystkie ziemie zdobyte na Prusach. Przywilej ten uznał papież (1234). W 1237 r. nastąpiło połączenie Krzyżaków z inflanckim Zakonem Kawalerów Mieczowych. W 1283 r. podbój ziem pruskich został zakończony. Z kolei w latach 1308–1309 Krzyżacy zagarnęli Pomorze Gdańskie, którego posiadanie zatwierdził pokój kaliski z 1343 r. W XV w. Zakon poniósł ciężkie klęski, najpierw pod Grunwaldem (1410), a następnie w wojnie trzynastoletniej (1454–1466). Drugi pokój toruński (1466) przywrócił Polsce Prusy Królewskie, zaś Prusy Krzyżackie uczynił lennem. W 1525 r. przekształciły się one w Prusy Książęce, będące państwem świeckim.

Zakon składał się z trzech kategorii członków: rycerzy, księży i braci służebnych. Dwie pierwsze składały śluby wieczyste, przy czym tylko dla rycerzy zastrzeżony był dostęp do godności. Bracia służebni składali przeważnie śluby czasowe, na okres pełnienia służby wojskowej, sprawując niekiedy niższe funkcje administracyjne. Wszystkie grupy wchodziły w skład konwentu, głównej jednostki organizacyjnej Zakonu, rozmieszczonej w poszczególnych zamkach pod zwierzchnictwem komtura. W każdym konwencie liczba rycerzy wynosiła 12, a księży 6. Na początku XV w. rycerzy było ok. 1000. Istnieli także półbracia, do których zaliczano: dobrodziejów Zakonu, sługi i zakonnice. Z czasem złączyli się oni z braćmi służebnymi.

Pierwotnie struktura Zakonu wzorowana była na innych zakonach rycerskich. Jej podstawę stanowiły statuty. Zgodnie z nimi władza najwyższa i niepodzielna należała do dożywotniego wielkiego mistrza. Obok niego funkcjonowała kapituła generalna, będąca corocznym zgromadzeniem głównych urzędników krzyżackich. Jej zgoda była potrzebna przy nadawaniu urzędów i dokonywaniu większych darowizn. Do najwyższych dostojników zaliczano: wielkiego komtura (zastępca wielkiego mistrza, kierujący administracją wewnętrzną i sprawami gospodarczymi), wielkiego marszałka (wojsko), wielkiego szpitalnika (działalność charytatywna), wielkiego szatnego (zaopatrzenie rycerzy) i wielkiego skarbnika (finanse). Po podboju Prus utworzono dodatkowo urzędy wielkiego szafarza (handel) i mincerza (sprawy monetarne). Posiadłości Zakonu w różnych państwach europejskich nazywano baliwatami. Zarządzane były przez komturów krajowych. Z czasem dla ułatwienia ich zarządu ustanowiono najpierw urząd mistrza krajowego, najpierw niemieckiego, a następnie pruskiego i inflanckiego. Baliwaty dzieliły się na komendy (komturie) z komturem na czele. W Rzymie Zakon reprezentował prokurator generalny.

Od 1309 r. stolicą państwa krzyżackiego stał się Malbork, do którego przeniosły się z Wenecji władze naczelne. Zasadniczo organizacja Zakonu pozostała bez zmian. Początkowo znaczny wpływ na wielkiego mistrza miała kapituła i konwent malborski. Z czasem wzrosło znaczenie urzędników, którzy utworzyli kilkusobową radę dostojników, stanowiącą nieformalny organ doradczy mistrza.

Krzyżacy, przybywszy do ziemi chełmińskiej, stworzyli sieć komturstw, opartych na wcześniejszej organizacji kasztelańskiej. Podporządkowane one były chełmińskiemu komturowi krajowemu, który to urząd zanikł na początku XIV w. Z kolei w Prusach administrację krzyżacką oparto na wcześniej istniejących „ziemiach”, które z czasem zaczęto nazywać komornictwami. Jednostką nadrzędną były dla nich komturstwa. Komturowie, zwierzchnicy konwentów, zarządzali komturiami i podległymi im mniejszymi jednostkami (prokuratoriami i komornictwami). Do ich kompetencji zaliczano: zarząd zamkiem, administrowanie dobrami ziemskimi, ściąganie podatków, sądownictwo, dowodzenie rycerstwem itd. Ich pomocnikami byli na zamku: komtur zamkowy (zastępca komtura), marszałek (stajnie zamkowe), szpitalnik (zarząd przytułku), skarbnik (finanse), a w terenie komornicy i włodarze, zajmujący się sprawami gospodarczymi.

Od 1466 r. nowo powstałe Prusy Książęce stały się lennem Korony Polskiej. Odtąd do istotnych obowiązków wielkiego mistrza należało składanie przysięgi lennej królowi polskiemu, wykonywanie służby wojskowej czy też służby dworskiej, z racji formalnego zasiadania w radzie królewskiej, a potem w senacie. Zasadniczo, poza polityką zagraniczną, w sprawy wewnętrzne Zakonu Korona nie ingerowała. Od 1457 r. wielki mistrz rezydował w Królewcu. W okresie Prus Krzyżackich znacznie zmalało znaczenie rady dostojników. Państwo dzieliło się na 8 komturstw.

5. Mazowsze

W XIV w. Mazowsze nie weszło w skład Korony. Ustrojowo nadal utrzymywało się na tym obszarze rozdrobnienie feudalne, a poszczególne terytoria zachowywały własnych książąt. W 1329 r. książę płocki *Wacław*, jako pierwszy, uznał zwierzchnictwo *Jana Luksemburskiego*. Za nim poszli pozostali władcy mazowieccy. Z czasem jednak zwiększała się w tym zakresie pozycja *Kazimierza Wielkiego*, który w 1351 r. objął księstwo płockie, a wkrótce potem stał się zwierzchnikiem lennym pozostałych księstw mazowieckich. Po śmierci króla stosunek lenny Mazowsza do Polski został zerwany. Przywrócono go za panowania *Jagielly*. Odtąd miał on charakter stały. 75

6. Ruś Halicka

Ruś Halicka, obejmująca dorzecze górnego i środkowego Dniestru oraz częściowo Sanu (Halicz), wyodrębniła się jako samodzielne księstwo na przełomie 76

XI/XII w. W 1199 r. władzę w nim objął książę wołyński *Roman Mściławicz*. Po wymarciu jego dynastii, w 1324 r., tron halicki przejął książę mazowiecki *Bolesław Trojdenowicz (Jerzy)*. Wyznaczonym przez księcia następcą miał być *Kazimierz Wielki*. Śmierć *Bolesława* w 1340 r. wywołała wojnę polsko-litewską, zakończoną w 1349 r. zajęciem przez Koronę księstwa halicko-włodzimierskiego. Po śmierci *Kazimierza Wielkiego* księstwo, na mocy układów z 1350 r., przejęli Węgrzy. Władztwo polskie nad Rusią Halicką przywrócił w 1387 r. *Władysław Jagiełło*. Fakt ten skłonił jednocześnie hospodara mołdawskiego do złożenia władcom polskim hołdu lennego. Stan ten utrzymał się do końca XV w.

V. Sądownictwo

1. Sąd królewski

77 Sąd królewski występował w trzech formach: **sądu nadwornego (zadwornego), komisarskiego i sejmowego**. Król, będąc najwyższym sędzią i źródłem sprawiedliwości, mógł na dworze królewskim rozstrzygać wszelkie sprawy – zarówno wniesione przed niego bezpośrednio, jak i przesłane przez sądy niższe. Z reguły monarcha nie zasiadał w nim osobiście, a w jego zastępstwie wyrokowali dygnitarze państwowi, stąd zwano go asesorskim, jednak do króla należało zatwierdzanie wydanego wyroku.

Dla rozstrzygnięcia sprawy poza dworem królewskim monarcha delegował swoich komisarzy. Mogli nimi być dostojnicy świeccy i duchowni, jak również rajcy miejscy (w sprawach mieszczan). Tworzyli oni **sąd komisarski**. Jego wyroki wymagały również zatwierdzenia królewskiego.

W XV w. pojawił się **sąd sejmowy**. Odbywał go monarcha podczas obrad sejmów walnych. Rozstrzygano na nim najważniejsze sprawy państwowe.

Do kompetencji sądów królewskich należały: najcięższe przestępstwa, zwłaszcza zbrodnie i przeciwko majestatowi, sprawy szlachty osiadłej, w razie zagrożenia karą śmierci, utratą czci i konfiskaty mienia (z wyjątkiem czterech artykułów grodzkich), skargi wobec urzędników, sprawy gospodarcze dotyczące majątków i dochodów władcy oraz skarbu państwa, spory między stanami o zakres przywilejów i wszystkie inne sprawy wniesione bezpośrednio przed króla lub przesłane przez sąd niższy.

2. Sądy szlacheckie

78 Sądy szlacheckie wywodziły się z sądów monarszych. Posiadały charakter stanowy. Występowały w formie sądów: **wiecowych, sejmikowych, ziemskich, grodzkich i podkomorskich**. Były to nowe sądy, które zastąpiły sądy kasztelańskie i ograniczyły kompetencje sądów wojewody.

Sądy wiecowe stanowiły kontynuację sądów książąt dzielnicowych. Zazwyczaj występowały w każdym województwie i ziemi. W Wielkopolsce przewodniczył im starosta, a asesorami byli wojewoda i kasztelanowie. W Małopolsce przewodniczył wojewoda, a asesorami byli kasztelanowie. Skład sądu uzupełniali: sędzia, podsędek i pisarz sądowy, do których należało prowadzenie czynności procesowych. Pierwotnie zbierały się one trzy razy w roku, od przywilejów nieszawskich (1454) już tylko raz, by w końcu obumrzeć w drugiej połowie XV w. Rozstrzygały sprawy możnowładców, o dobra dziedziczne, odeślane przez sądy ziemskie i o naganę sędziego.

Sądy sejmikowe wywodziły się z wiecu urzędniczego. Ukształtowały się pod koniec XIV w. Kompetencje ogólnopaństwowe uzyskały po przywilejach nieszawskich. Przewodniczył im wojewoda, a sędzili dygnitarze ziemscy, pod kontrolą zgromadzonej szlachty. Ich znaczenie upadło po powstaniu sejmku dwuizbowego (1493).

Sądy ziemskie wykształciły się z sądów nadwornych poszczególnych dzielnic, stąd też każde województwo i ziemia miały swój własny sąd ziemski. Składały się z sędziego, podsędka, pisarza, woźnego oraz w Małopolsce z 4–6 asesorów powołanych przez sędziego spośród przybyłej szlachty, których w Wielkopolsce zastąpili: starosta, wojewoda, podkomorzy i chorąży. Sędziego, podsędka i pisarza mianował król spośród czterech kandydatów wybranych przez sejmik ziemski. Kandydaci nie musieli mieć wykształcenia prawniczego. Kompetencji sądów ziemskich podlegały sprawy szlachty osiadłej, z wyjątkiem przekazanych do właściwości innych sądów, oraz prowadzenie ksiąg sądowych. Wymiar sprawiedliwości realizowano na sesjach sądowych, które odbywały się w trakcie objazdu województwa lub ziemi w poszczególnych miejscowościach. Terminy sądów zwano roczkami. Odbywały się one początkowo co dwa tygodnie, później co cztery tygodnie (1425). Od przywilejów nieszawskich (1454) w każdym powiecie toczyły się cztery sesje rocznie.

Sądy grodzkie wywodziły się z kompetencji sądowych starosty generalnego. Sprawowali je starostowie grodowi, którzy pojawili się w Małopolsce już za panowania *Kazimierza Wielkiego*. Ich jurysdykcja obejmowała 2–3 powiaty. Sądził starosta lub powołany przez niego podstarości. Obok nich skład sądu uzupełniali sędzia grodzki i asesorowie. Sesje odbywały się zazwyczaj co sześć tygodni. Ich kompetencja obejmowała przestępstwa szlachty osiadłej z czterech artykułów grodzkich: podpalenie, napad na szlachcica, rabunek na drodze publicznej i zgwałcenie. Z innych uprawnień sądu grodzkiego wymienić należy: egzekucję wyroków wszystkich innych sądów, prowadzenie ksiąg sądowych i kontrolę nad urzędem justycjariusza-oprawcy.

Sądy podkomorskie wyodrębniły się w Małopolsce w połowie XIV w., a w Wielkopolsce w XV w. Sądził podkomorzy lub wyznaczony przez niego

komornik. Były właściwe dla spraw o rozgraniczenie dóbr szlacheckich. Odbywały się na miejscu sporu (w polu).

Pozostałe sądy stanowe: miejskie, wiejskie i duchowne zasadniczo nie zmieniły swojej organizacji i kompetencji, opierając się na wcześniej już opisywanych zasadach.

VI. Organizacja Kościoła

1. Kościół katolicki

79 W okresie monarchii stanowej następował ciągły rozwój organizacyjny i terytorialny Kościoła katolickiego. W 1375 r. utworzono drugie arcybiskupstwo w Haliczu, przeniesione w 1414 r. do Lwowa. W jego skład wchodziły diecezje: przemyska, chełmska, łucka (od 1404 r.) i kijowska (od 1405 r.). Chrystianizacja Litwy przyniosła utworzenie biskupstwa w Wilnie (1388) – obejmującego część północną Wielkiego Księstwa, i w Miednikach (1417) – dla Żmudzi. Organizacja Kościoła na Litwie utrzymała się bez większych zmian do końca XVIII w.

Wzmocnieniu uległa pozycja arcybiskupa gnieźnieńskiego, który uzyskał godność **prymasa** (1417). Pełnił on funkcje głowy Kościoła katolickiego, koronacyjne i honorowe w radzie królewskiej. Biskupi do *Kazimierza Wielkiego* wybierani byli przez kapituły. Później zaznaczyła się tendencja do obsadzania ich przez monarchę za formalną zgodą kapituł. Od 1430 r. biskupem mógł zostać jedynie szlachcic, wcześniej (1421) papież ograniczył dostęp do kaniini duchownym pochodzenia plebejskiego, z wyjątkiem doktorów, w rezultacie tylko szlachta miała dostęp do wyższego duchowieństwa. Ograniczeniom podlegał natomiast majątek Kościoła.

2. Kościół prawosławny

80 Kościół prawosławny podlegał od 988 r. (chrztu Rusi) metropolii kijowskiej. W XIII w. siedzibę metropolity ruskiego przeniesiono wszakże do Moskwy, co od *Kazimierza Wielkiego* rozpoczęło spory z Polską, zakończone połowicznym rezultatem, jakim było powołanie przez patriarchę Konstantynopola odrębnej prawosławnej metropolii w Haliczu (1370), która jednak nie utrzymała się. Ostatecznie w 1458 r. utworzono nową metropolię w Kijowie dla ziem ruskich leżących w granicach Polski i Litwy, odrębną od moskiewskiej. Wyboru metropolity dokonywał synod. Metropolia kijowska dzieliła się na 10 diecezji, w których biskupów mianował król.

§ 3. Rzeczpospolita szlachecka (1454–1764)

Literatura: *A. Abramski*, Sądownictwo podczas konfederacji w Polsce (1672–1793), Kielce 1986; *J. Adamus*, Monarchizm i republikanizm w syntezie dziejów Polski, Łódź 1961; *L. Babiński*, Trybunał Skarbowy Radomski. Organizacja, postępowanie na podstawie ksiąg Trybunału z lat 1614–1658, Warszawa 1923; *O. Balzer*, Geneza Trybunału Koronnego. Studium z dziejów sądownictwa polskiego XVI wieku, Warszawa 1886; *J. Bardach*, Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego, XIV–XVII w., Warszawa 1970; *W. Bednaruk*, Trybunał koronny: szlachecki sąd najwyższy w latach 1578–1794, Lublin 2008; *M. Borucki*, Sejmy i sejmiki szlacheckie, Warszawa 1972; *tenże*, Temida staropolska. Szkice z dziejów sądownictwa Polski szlacheckiej, Warszawa 1979; *S. Ciara*, Senatorowie i dygnitarze koronni w drugiej połowie XVII w., Warszawa 1990; Dzieje Sejmu Polskiego, koordynator *J. Bardach*, Warszawa 1993; *Z. Góralski*, Urzędy i godności w dawnej Polsce, Warszawa 1988; *S. Grodziski*, Obywatelstwo w szlacheckiej Rzeczypospolitej, Kraków 1963; *tenże*, Historia sejmu polskiego, t. I, Warszawa 1984; *Z. Kaczmarczyk*, Typ i forma państwa polskiego w okresie demokracji szlacheckiej, Warszawa 1953; *W. Konopczyński*, Liberum veto. Studium porównawczo-historyczne, Kraków 1918; *W. Kriegerseisen*, Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII w., Warszawa 1991; *S. Kutrzeba*, Unia Polski z Litwą. Polska i Litwa w stosunku dziejowym, Kraków 1913; *tenże*, Sejm walny dawnej Rzeczypospolitej, Warszawa 1923; *J. Lewandowska-Malec*, Sejm walny koronny Rzeczypospolitej Obojga Narodów i jego dorobek ustawodawczy (1587–1632), Kraków 2009; *S. Litak*, Od Reformacji do Oświecenia. Kościół katolicki w Polsce nowożytnej, Lublin 1994; *A. Lityński*, Szlachecki samorząd gospodarczy w Małopolsce 1606–1777, Katowice 1974; *R. Łaszewski*, Wymiar sprawiedliwości we wsiach województwa chełmińskiego w XVII i XVIII w. Organizacja sądownictwa i postępowanie sądowe, Toruń 1974; *M. Markiewicz*, Rady senatorskie Augusta II 1697–1733, Wrocław 1988; *J. Natanson-Leski*, Rozwój terytorialny Polski od czasów najdawniejszych do okresu przebudowy państwa w latach 1569–1572, Warszawa 1964; *Z. Naworski*, Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich 1454–1772, Toruń 2004; *tenże*, Sejmik generalny Prus Królewskich 1569–1772, Toruń 1992; *H. Olszewski*, Sejm Rzeczypospolitej epoki oligarchii 1652–1763, Poznań 1966; *K. Orzechowski*, Ogólnosłaskie zgromadzenia stanowe, Wrocław 1979; *S. Płaza*, Sejmiki i zjazdy szlacheckie województw poznańskiego i kaliskiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632), Kraków 1984; *tenże*, Sejmiki i zjazdy województwa sieradzkiego. Ustrój i funkcjonowanie (1572–1632), Kraków 1987; *J. Rafacz*, Sąd referendarski koronny. Z dziejów obrony prawnej chłopów w dawnej Polsce, Poznań 1948; *Z. Rymaszewski*, Sprawy gdańskie przed sądami zadwornymi oraz ingerencja królów w gdański wymiar sprawiedliwości XVI–XVIII w., Wrocław 1985; *tenże*, Sejm Rzeczypospolitej, Warszawa 1992; *W. Sobociński*, Pakta konwenta, Kraków 1939; *W. Stanek*, Konfederacje generalne koronne w XVIII wieku, Toruń 1991; *J. Tazbir*, Dzieje polskiej tolerancji, Warszawa 1973; *W. Uruszczak*, Sejm walny koronny w latach 1506–1540, Wrocław 1981; *Z. Wójcik*, Liberum veto, Kraków 1992; *M. Woźniakowa*, Sąd asesorski koronny 1537–1795, jego organizacja, funkcjonowanie i rola w dziejach prawa chełmińskiego i magdeburskiego, Warszawa 1990; *A. Wyczański*, Uwarstwienie społeczne w Polsce w XVI wieku, Wrocław 1977; *Z. Zielińska*, Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752, Warszawa 1983.

I. Charakterystyka ustroju państwa

W połowie XV w. Europa Zachodnia zmierzała ku monarchii absolutnej. 81
Polska, wręcz odwrotnie, zaczęła kształtować odmianę monarchii stanowej,

zwaną rzeczpospolitą szlachecką. Ustrój ten istniał ponad trzy wieki i można w nim wyodrębnić okresy: **demokracji szlacheckiej (do 1652 r.) i oligarchii magnackiej (do 1763 r.)**.

Demokracja szlachecka oznaczała faktyczną władzę stanu szlacheckiego, który rozwinął na szeroką skalę przedsiębiorczość gospodarczą, zaktywizował się politycznie, zdominował inne stany uzyskanymi przywilejami oraz stworzył instytucje zapewniające sprawowanie władzy. Interes państwa utożsamiał się z interesem jednego stanu, reprezentującego około 10% ludności. Kształtowanie się demokracji szlacheckiej przebiegało w trzech ważnych etapach. Pierwszy – to tworzenie podstaw instytucjonalnych dla sprawowania władzy, co wyrażało się wzrostem znaczenia sejmików ziemskich, a następnie sejmu walnego, skierowanych przeciwko magnaterii (1454–1505); drugi – to sformułowanie programu politycznego szlachty, począwszy od konstytucji *Nihil novi* (1505) do jego realizacji poprzez reformy sejmów egzekucyjnych (1505–1573); trzeci – to ustalenie podstawowych zasad ustrojowych Rzeczypospolitej (1573–1578), które doprowadziły do silnego uzależnienia monarchy i wzrostu znaczenia magnaterii (1573–1652).

- 82 Promagnacka polityka *Zygmunta III Wazy* i klęska rokосу *M. Zebrzydowskiego* (1606–1607) zapoczątkowały kryzys demokracji szlacheckiej i stopniowe umacnianie pozycji magnatów, którzy osiągnęli dominację polityczną i gospodarczą już w 1652 r., a zwłaszcza po rokосу *J. Lubomirskiego* (1666–1667), nie oddając jej już do 1764 r. Okres ten określa się ustrojem **oligarchii magnackiej**.

Podstawowymi zasadami ustrojowymi I Rzeczypospolitej były m.in.: suwerenności państwa i szlachty, monarchiczno-republikańskiej formy rządu, jedności, podziału władzy, elekcyjności tronu, ustroju parlamentarnego, jednomyślności, wolnego głosu i sprzeciwu czy też szanowania odrębności prawnych.

Od 1573 r. Rzeczpospolita polsko-litewska zwana też bywa monarchią republikańską (ustrój mieszany), w której król jest wprawdzie głową państwa, ale forma rządu ma charakter republikański.

II. Terytorium i ludność

- 83 W połowie XV w. terytorium Korony liczyło 235 tys. km². W 1454 r. wprawdzie inkorporowano do Polski Prusy, lecz faktycznie drugi pokój toruński z 1466 r. przewidywał jedynie wcielenie Prus Królewskich, co powiększyło obszar państwa do 260 tys. km². Pozostała część Prus, tzw. Prusy Krzyżackie, stały się lennem. W kolejnym etapie inkorporowano Mazowsze, co następowało wraz z wymieraniem miejscowych książąt (1462–1526). W 1561 r. *Zygmuntowi Augustowi* poddały się Inflanty, których południową część stanowiło lenno

Kurlandii i Semigalii. Na sejmach z lat 1562–1564 wcielono do województwa krakowskiego księstwa oświęcimskie i zatorskie, wykupione już w drugiej połowie XV w. przez królów polskich. Sejm lubelski w 1569 r. uchwalił najpierw inkorporację południowo-zachodnich części państwa litewskiego, tj. Podlasia, Wołynia i Podola, a wkrótce potem również Kijowszczyzny. Akt unii połączył zaś w ramach unii realnej suwerenne państwa i narody w jedno państwo, które szlachta nazwała **Rzeczpospolitą Obojga Narodów**. U schyłku XVI w. obszar Rzeczypospolitej obejmował około 815 tys. km² (rozejm w Jamie Zapolskim w 1582 r.). Na początku XVII w., po wcieleniu ziem rosyjskich (pokój w Polanowie – 1634 r.), terytorium powiększyło się do 990 tys. km².

W XVII w. okres ekspansji polskiej skończył się definitywnie, przy równoczesnym wypieraniu Rzeczypospolitej z wielu zajętych terenów. W 1622 r. (formalnie w 1660 r.) odpadły na rzecz Szwecji Inflanty, z wyjątkiem skrawka nad Dźwiną, zwanego Inflantami Polskimi. W 1657 r. traktatami welawsko-bydgoskimi zrzeszono się praw zwierzchnich do Prus Książęcych i oddano Brandenburgii w zastaw Czaplinek i Drahim, a w lenno Bytów i Lębork. W toku wojen z Rosją, na podstawie rozejmu andruszowskiego (1667) i pokoju grzywałtowskiego (1686), odstąpiono Rosji całe Zadnieprze. W takich granicach, obejmujących powierzchnię 733 tys. km², nie licząc przejściowego opanowania przez Turcję Podola (1672–1699), Rzeczpospolita przetrwała do 1772 r.

Po unii lubelskiej (1569) Rzeczpospolita liczyła 8 mln mieszkańców, z tego 40% ludności polskiej i 20% ruskiej, resztę wielonarodowościowego państwa tworzyli Litwini, Niemcy, Żydzi, Łotysze, Ormianie, Szkoci i inne grupy etniczne. Szlachty było 10%, mieszczan 20%, a chłopów 70%. W połowie XVII w. ludności było 11 mln (czwarte miejsce w Europie). Wojny, epidemie i straty terytorialne w drugiej połowie XVII w. zmniejszyły liczbę ludności o 30%. W XVIII w. zaznaczył się jednak stopniowy wzrost zaludnienia, które w 1772 r. wynosiło 14 mln.

III. Stany

1. Szlachta

a) Folwark i latyfundium

W okresie demokracji szlacheckiej podstawę ekonomiczną szlachty stanowił **folwark**. Było to gospodarstwo nastawione na produkcję rolną lub rolno-hodowlaną. Stanowiło wyodrębniony z pozostałych dóbr pańskich obszar o średniej wielkości ok. 340 ha. Folwark tworzone na bazie rezerwy pańskiej, częściowo użytkowanej przez czeladź dworską, powiększonej o nieużytki, ziemie sołtysie, pustki, obszary chłopskie opuszczone lub bezdziedziczne itp.